

YELOX'NAHA LAHABAYA LAXIMBU ZAN
JENDI BIHI TALAHİ BİEHIGU ZALIKPANA
GHNANA TUDU YAXILI ZANŦI
PAORP-VWC



Translation Into:

ENGLISH

PROVERBIAL SAYINGS ON CHILDREN'S RIGHTS
COLLECTED IN NORTHERN GHANA
BY PAORP-VWC

BASSARI

NBIYAAMU BATOL LANKPAŦI BOTI TIN
NPEE NYIKIRILI LIN SI KI TII KINYIBONTININEE
(PAORP-VWC)
ŦMA DO LIPAALBU GANA TINKINEE

KONKOMBA

N-YATANŦAAK AAH BOLIIN KINO BIYAABO TIN KAAH
PAORP-VWC GMANN KINYAN NNE LIPAL AAH
PIPII GHANANI

**YELCX'NAHA LAHABAYA LAXIMBU ZAN
JENDI BIHI TALAHI BIεHIGU ZALIKPANA
GHNANA TUDU YAXILI ZANTI
PAORP-VWC**



DIN BE KUNDI ƚƚ NI

Payili zaƚ kpa Tuma ƚƚ Nintiyili	5
Tarli PAORP-VWC mini KiRA Ni Nye Binsheyu	6
I. Tuma ƚƚ Daliri Nye Dini?	8
II. Nira ni ni tooi zaƚ Tuma ƚƚ n-ku Bukaata Shem?	9
III. Naha mini bihi wubisiri suƚ zalikpan' sheƚa din lu n-zahim	11
1. Zaligu Din Moƚ Gaƚbu	12
2. Bia suhuyurli (Bieri suƚ zalikpana)	14
3. Zaligu din kpaƚsiri bia yee (jilima zaƚ ti bia yeltɔya)	16
4. Zaligu din jendi nyevuli, di benibu ni toontibo	18
5. Zaligu Zaƚ kpa bihi laamba mini daƚ za bihi wubisiri suƚ. ...	20
6. Talahi biehiƚ zalikpani din wuhiri ni sokam to ni o mali yuli ka nya tingbani maa bilichina (Doyim dabisili gbaƚ sabbu).....	22
7. Bihi talahi biehiƚ zalikpani ƚan wuhiri ni di tu ni bia kam chaƚ shikuru.....	24
8. Bihi talahi biehiƚ zalikpani ƚan wuhiri ti zileli ni yela, vuhim mini diema saha.	26
9. Bihi talahi biehiƚ zalikpani ƚan wuhirini di gu ka tayi mushiiba/muyisigu, ni zileli ni yelayela din nye barinanima nti pahi kaya ni taada yelsheya ni zaƚ pa talima.....	28

Payili zaŋ kpa Tuma ŋɔ Nintiyili

Ban Kpanmanj ti che ka tuma ŋɔ tum vienyela maa n-nye Pan African Organisation for Research and Protection of Violence on Women and Children (PAORP-VWC), Kinderrechte Afrika e. V. (KiRA) nti pahi ninvuy' sheba (salo) ban yi Tolon, Kumbungu, Gushegu, Zabzugu ni Tatale/Sanguli Districts din be ti Ghana tudu yayili ŋɔ ni.

Ti puhiri ka payiri PAORP-VWC tuun tumdiba ŋɔ sheba ni kpanmanja sheli be ni niŋ n-chaŋ gili bɔba ni yaya deei niriba zilinkom be bala yeltɔya ni, ka sabi li n-niŋ siliminsili ni. Bana n-nye: Dr Ndonwie Peter, Dr Muma Bili, Mr Awanbang Azeh, Ms Felicia Amoanab, Ms Matilda Nsiah, Ms Agiiba Mary, Ms Priscilla Yeli-oni, Ms Fati Wunaate, Mr Ndifor Luciani, Mrs Melani Zofoa ni Mr Mohammed Yakubu.

Ti nyela ban lahi zaŋɗi puhiri suŋ n-tiri tudu yayili ŋɔ nima di bahi bahdi ninvuy sheba ban le ti baŋsim zaŋ kpa ŋaha mini salima sheŋa din sɔŋ ka tuma ŋɔ nya nyevuli ŋɔ.

Ti lahi nyela ban zaŋɗi ti puhiri suŋ n-tiri KiRA Balante Mr Horst Buchmann (Ti ni ku tooi tam so yela). O daa nyela ninvuv' so ŋun tahi lala haŋkli ŋɔ n aka ti mini o daa na zamdi li ka o ti ŋmaligi zaŋ o nuhi dihi buya tiŋa ka che ti.

Ti lahi puhiri ka payiri Mr Andreas Boening, bihi pribi Ms Katia Zug, Ms Stefanie Komarek n ti pahi KiRA tuun tumdiba zaa ni yi ni kuli za ti nyaŋa ka guligu la hali ka tuma ŋɔ ti nye din ni tooi yi polo ni na ŋɔ.

Zaŋ kpa tuma ŋɔ liyiri dibu polo, German Federal Ministry for Economic Cooperation and Development (BMZ) mini Kinderrechte Afrika e. V. (KiRA) Germany n zaŋ be kpalan zuya gbini taba ka kundi ŋɔ sabi.

Puhigu sɔŋ n-tiri

Bisa. Horst Buchmann ti tam so yela so kam PAORP-VWC
“bihi zaa ba”

PAORP-VWC mini KiRA Ni Nye Binsheyu

Pan African Organization for Research and Protection of Violence on Women and Children (PAORP-VWC)

nyela za n gama zuyu lahingu din kpaŋsiri sokam biehiƷu zalikpana zuyu ka di kpɛna Ghana Ʒo yuuni 2008 la halli ni zuƷo. Di nyela din lahi be Cameroun tingbani ni yuuni 2010 halli ni zuƷo. Di kpɛla Ghana Ʒo ka di pala daabilim niƷbu zuyu. Di zuyu ka Ghana Fakumsi yayili din su Saamba deebu tayi deeiba n-kpɛhi fukumsi ni, ni be tum tuma ka di pala daabilim tuma zuyu. Lala n-nye li Cameroun gba.

Ghana tingbani Ʒo puuni, PAORP-VWC nyela ban be tudu yayili Ʒo ka di mali yaa pam. Tudu Ʒo yay' sheƷa be ni tumdi maa n-nye: Tolon, Kumbungu, GusheƷu, Zabzugu ni Tatale/Sanguli. Lala za n gama zuyu layingu Ʒo nyela ban tuma chan nti jendi yelisim sheƷa zaa Ʒan gbarigiri payaba mini bihi jilima ti zileya ni tuhibu. Tuma Ʒo yi yen nya nasara, PAORP-VWC nyela ban yi n-zani ni be vihi nya yelimaƷli zan kpa yelisim sheƷa Ʒan su payaba mini bihi boliyoli bolibu, be muƷisibu ni be Ʒanbu din zooi ka di be ti biehiƷu ni Ʒo. Ti ni yen kpaƷsi binshɛƷa ka di sɔƷ ka ti nya nasara n-nye: Ti gu ka kpaƷsi zalikpana din zabiri payaba mini bihi zuyu, n-sɔƷ ka niriba ni zuri bihi la baligi, bo soya din yen che ka bibilim muƷisi zaƷ ti dabba la che, ti kpaƷsi bihi shikuru chandi mini baƷsim bobu, n-che ka payaba nya yee (ka paya yee du), suhudoo kpaƷsibu ti biehiƷu ni, n-gu ka tahi hali sheƷa din tahiri zaba na nti pahi baƷsim din yen sɔƷ biehiƷu ni zaƷ' vielli bo n-le ba ka di sɔƷsi be biheigu ni toon tibo.

PAORP-VWC zaƷ be kpalanzuli gbini Ghana Ʒo sokam bier' suƷ tuma yayili nima (Department of Social Welfare), Ghana Ʒo linjima bem guli Ghana Tingbani tarisi (Ghana Immigration Services), la Ghana Ʒo pirinsi tuma yilinima (Ghana Police Service), Asambili Tuuntumdiba (Municipal Assemblies), Adiini Kpamba, Tindaamba nti pahi Asanzanima mini yeli ka di zani nima zaa dini ka tumdi be tuma.

Kinderrechte Afrika e. V. (KiRA) yeltɔya ka di gbunni nyela "Africa bihi wubisibu zalikpana" ka be kpa li yuuni 1995. Germany tin sheli be ni booni Lahr la ka be daa kpa za n gama zuyu layingu Ʒo. Ti ni Ʒi saha sheli Ʒo be nyela ban be Africa Ʒo tingba anu ni. Lala tingbana

maa n-nye Benin, Cameroon, Ghana, Mali ni Togo n-sɔŋdi bi' sheba ban laamba bi zaŋ be zaɣisim n-niŋ lala bihi ŋɔ ni zaŋ kpa be wubisiri suŋ polo. Dimboŋɔ nyela din bi birigi ka che adunia yili tingbana layingu (UN) zalikpana din zabiri bihi zuɣu la nti pahi Gbansabila tingbana layingu zalikpana din bi sayi bihi zuɣu la zalisi (African Charter on the Rights and Welfare of the Child).

Ban gbibi KiRA bee ban be di tooni ka binsheɣukam chani dede nyela KiRA maŋmaŋa tuuntumdiba ban yuui ka mali ti gbansabila tingbana baŋsim ka lahi mali zaɣisim ni baŋsim zaŋ kpa gbansabila tingbani lebiginsim polo.

Lala za n gama zuɣu layingu ŋɔ (KiRA) nia nyela be sɔŋ n-kpaŋsi so' sheŋa ti ni yen doli ka sokam baŋ ka doli di ni yen niŋ shem n-kpaŋsi bihi gbibiri suŋ zalikpana dolibu ti gbansabila tingbani ni, ka sɔŋsi ka bihi nya jilima be wubisibu ni soya ŋɔ sheŋa n-nye:

- Ti gu ka taɣi bihi ka che muɣisigu balibu kam, bihi ŋaribu ni bihi nahimbu din bi tu
- Bihi gbibiri suŋ zalikpana bi gaŋ so. Di tila soli ni ti wubisi bia kam di ni tu shem ka bi gaŋda, din yen che ka bia kam ti ŋmani o taba biehiɣu ni.
- Ti tiri bihi jilima, n-che ka bia kam yiɣisina o daŋ ni ni suhudoo mini suhupielli n ni tooi be o zileli mini o taba ni vienyela.

Di wuhiri ti ni KiRA ni boŋri sheli nyela bia kam nya wubisiri suŋ din yen che ka bia kam yiɣisina sohi bieɣuni n-ni tooi ti gbibi o maŋa, o paya/payaba ni o bihi, o ya nti tabili o tingbani zaa. Din yen che ka tuma ŋɔ tum vienyela ka nya zaa din ka ŋmali biehiɣu ni nyela KiRA nima bola soya din tu ni be doli le Polatiisa Kpamba, asanzanima nti pahi bihi baŋsim zaŋ kpa bihi wubisiri suŋ polo.

I. Tuma ɗo Daliri Nye Dini?

PAORP-VWC tuuntumdiba n-gili layim ka sabi ɗaha ɗo soɗo kundi ɗo ni ni di “Soɗsi kpaɗsi bihi wubisiri suɗ zalikpana tuma, ka di daliri nye di kpaɗsi din yen che ka ti tooi gu ka taɗi bihi ni ninvuy bieri ni zuri ba la, di gbarigi bibihi talahi zaɗ ti dabba ti Ghana tudu yayili ɗo”. Ban ku ariziki n-niɗ tuma ɗo ni n-nye German Federal Ministry for Economic Cooperation and Development (BMZ) mini Kinderrechte Afrika e. V. (KiRA).

Kpaɗmaɗ kam ni zaɗ ni di kpaɗsi bihi wubisiri suɗ zalikpana tudu yayili ɗo ni, bi baɗ gbaabu mini bi baɗ shibu chemi ka di bi nyari nasara ka di ɗmanila bisheɗu din nye lahaɗibu bini. Din taɗiri gban’ chera maa na bi yirila sheli pahila so’ sheɗa ban tiri salo lahabali maa ni bi du n-tam salo ban deer lahabali ɗo haɗkali kal zuɗu, ni lahabali maa lebigibu tuma ni bi niɗdi vienyela maa zuɗu chemi ka niriba zaɗisiri ka kariti bihi wubisiri suɗ zalikpana yeltɔɗa ti bieɗigu ni.

Amaa ti yi lihi bee ti yi gbilisiri tibili vienyela, ti ni nya ka bal’ sheɗa ɗan be ti tingbana ɗo puuni zaɗ mali be yeltɔɗiniyima bee ɗaha din haɗkali kpaɗsiri ti bihi wubisiri suɗ. Balante ɗaha sheɗa ti ni tooi maali n-wuhiri ti yeltɔɗa baɗsim pam la nyela din wuhiri ni timaɗmaɗsi nyela ban kpaɗsiri bihi vienyela wubisibu din wuhiri niti nyela ban kpaɗsiri bihi wubisiri suɗ zalikpana.

Lala ɗo zuɗu, ɗaha ɗo nyela ti ni ni tooi zaɗ sheɗa pili ti tuma ɗo ka di soɗo ti zaɗ kpa bihi wubisiri suɗ zalikpana kpaɗsibu. Dimanmaɗa nyela din yen che ka salo gbaai daliri sheɗa din tahili ka di tu ni ti kpaɗsi lala zalikpana ɗo. Kundi ɗo nyela din yen soɗo ka tudu yayili ɗo nima baɗ ni pa haɗkali palli bee bin’ palli ka ti zirina, di nyela ban maɗmaɗ ni pun mi ka niɗdi binsheɗu. Tinima dini nyela ti yen soɗomi n-kpaɗsi li. Di zuɗu ka ti kpaɗsi n-nam kundi ɗo ni di soɗo ka ti kpaɗsi lala bihi wubisiri’ suɗ zalikpana. Di nyela so’ sheli asanza nira kam ɗun be ti zileli kam ni ni yen dihi tabili ni di pala bin’ palli ka ti zaɗna ni titi fa be haɗkali. Kundi ɗo lahi nyela kundi sheli ti ni ni tooi zaɗ tum tuma ti shikuruti ni n-wuhi bihi be wubisiri suɗ zalikpana nti pahi kaya ni taada kpaɗsibu.

II. Nira ni ni tooi zaŋ Tuma ŋo n-ku Bukaata Shem?

A bɔri ni a kpaŋsila bihi laamba ka be deerɪ be bihi dɔyim gbana bee niriba ka a bɔri ni a kpaŋsi ka be kpaŋsi b bihi dɔyiri gbana deebu be yi ti dɔyi bia? A bɔrimi ni a kpaŋsila salo bee sokam bee tiŋkam ka be niŋ nimɔhi n-zaŋ zaŋa gu ka faai bihi bahi ka che yelisim sheŋa din be ti taada ni, kamani bibihi gbaai ti dabba bee n-gbaai bia ŋun na bi sayi paya n-tiri dabba nti pahi bihi zubu bee? A lahi bɔrimi ni a di bihi alizama zaŋ jendi di ni tu ni be laamba wubisi ba vienyela shem bee? Kundi ŋo nyela din ni tooi sɔŋ ka a zaŋ niriba bee daadama niŋsim sheŋa bee be kaya ni taada yelisim sheŋa n-nya nasara zaŋ kpa a tuma maa polo. Soli kam a ni yen doli ka a lahabali paa niriba, kundi ŋo nyela din ni sɔŋ ka a nya nasara. Din deeyi niŋ ka sokam yen doli a ni zaŋ lahaba' sheli n-ti bihi laamba, bee a zaŋ alizama n-leei so' sheli ka a mini bihi laamba diri zaŋ jendi bihi wubisiri suŋ polo, di nyela din ni sɔŋ a.

Zalikpana awei (9) ka ti kahigi neei vienyela ka zaŋ ŋaha ŋan lu n-zahim di zaŋ' yini kam, ni di sɔŋsi ka kundu ŋo nya nasara. Sodolisi ŋan doli ŋo na nyela din yen sɔŋsi ka niriba nya nin' neesim vienyela zaŋ kpa bihi wubisiri suŋ zalikpana polo. Di lahi yen chemi ka niriba sayi deei ka kpaŋsi di zaŋ tum tuma. A yi doli sodolisi ŋan doli ŋo na, ni di ni pe n-do shem ŋo di nyela din yen sɔŋsi ka niriba nya nin' neesim vienyela zaŋ kpa bihi wubisiri suŋ zalikpana polo. Ka lahi yen che ka niriba sayi deei li ka lahi kpaŋsi li.

- Piligu, piimi bia wubisiri suŋ zalikpan' sheli a ni bɔri ni a kahigi neei nti pahi a ni yen kahigi neei li n-ti ninvuy sheba maa.
- To, lahi lihiri ŋaha sheŋa ŋan do gbunni maa n-nya ŋahili bee ŋaha din lu n-zahim bee ŋan lu n-zahim zalikpan' sheli bee zalikpan' sheŋa a ni piila ka zaŋ ŋahili bee di zaŋ' bɔbigu n-tum tuma kamani ŋan doli ŋo:
 - A tuuli lahaba din yen che ka a tooi tum tuma maa bee
 - Ka a zaŋ li lebi a mini a ni yen le sheba baŋsim maa lahabali taachi bee yeltɔyikpani din jendi bia wubisiri suŋ zalikpan' sheli a ni yen wuhi ba maa bee
 - Ka a zaŋ li ka di leei binsheɣu a ni yen zaŋ n-tum tuma ka di sɔŋ n-kahigi neei ban deei lahabali nin' vienyela zaŋ kpa

ban̄sim sheli a ni leri ba maa polo bee ka di l̄bi shehira din ni sɔŋ ba b̄ biɛȳu kam biɛhigu ni.

- Dimbo ŋɔ nyaana, kpaŋsimi ban deei lahabali ŋɔ ka b̄ gba tohi b zilinkom ni nȳ sheli bee ban̄sim sheli b̄ ni mali zaŋ kpa zalikpan' sheŋa b̄ ni nya ŋɔ maa, bee ka b̄ che ka salo ban kpalim gba gbaai bihi wubisiri suŋ zalikpana ban̄sim. B̄ lahi kpaŋsi lala zalikpana maa ni di jilima schibiɛȳu.

Kundi ŋɔ nyela ti ni l̄bigi sheli lahabali n-niŋ zuliya bala dibaata (Silmiinsili, Basari ni Konkomba) yel̄tɔȳa ni. Lala zuliya bala ŋɔ n-nȳ ban zooi gari bal' sheŋa ŋan pahi di zuɣu Ghana tudu yayili ŋɔ. Tuma ŋɔ "Niriba Kpaŋsibu zaŋ kpa yelisim sheŋa ŋan ȳn sɔŋ ka ti tuhi nyan̄ yel' yɔya kamani bihi zubu mini bipuhinbihi muɣisi zaŋ n-ti dabba ti Ghana tudu yay-li ŋɔ ni".

III. Naha mini bihi wubisiri sun zalikpan' sheŋa din lu n-zahim

Kundi ŋɔ yay' sheŋa ŋan doli ŋɔ na ni, ti yen nyala bihi wubisibu zalisi ka di nyela din yi gbansabila tingbana layingu sheli din su bihi biehi sun kpansibu la sanina. Be booni li mi Gbansabila tingbana layingu zalikpana din bi sayi bihi zuƴu la zalisi (African Charter on the Rights and Welfare of the Child - ACRWC)¹ mini Ghana zalikpana din jendi bihi la puuni zaligu din kalinli nye kobisinu ni pihiyɔbu la Ghana Bihi Zalikpana (Act 560)².

Lala zalikpana ŋɔ maa n-nye tuuli ka nye talahi zalisi din jendi bihi wubisibu. Di nyela bia ni yiyisina m-paai sheli o ba nandaanga ni. Di nyela nira ni ku tooi kɔhi sheli bee n-zaŋ tayi binsheƴu bee n-zaŋ labi bee n-yihi bahi ka chani a yubu ka che bia.

Zalikpana maa zaƴ' yini kam nyela din kahigi vienyela ni di soŋsi ti ka ti wum ka gbaai di gbunni vienyela .  Yaha, naha din kpaŋsiri niriba biehiƴu bee haŋkali zaŋ kpa bihi wubisiri sun haŋkali deebu ni di zaŋ tum tuma ka di nyela din yi Ghana tudu yayili ŋɔ na nyela din pahi doli li .  Zaligu kam gbunni, a yen nyala nahili/naha din lu n-zahim li.

Naha sheŋa din be zalikpana maa gbunni maa sheŋa gbunni yayi zalikpan' yini zuƴu. A ni tooi Zaŋ li tum tuma di ni simdi luƴ sheli kam. Miri ka a ti tiehi ni di ku tooi ku bukaata luƴ' sheli yaha, di kul nyela din yen soŋ.

¹ Tudu zaligu zaŋ ti Ghana tigbani ni 2005.

² Tigbani zaligu zaŋ ti 1998 tayi ni 2016.

1. Zaligu Din Man Ganbu

Zaligu 3 ACRWC / Zaligu 3 Ghana Bihi Zalikpana



Gbunni Kahigibu

Bia kam nyela nɔn mali jilima ka di tu ni ti gbibi o vienyela ka guri ka tayiri o. Dimbɔnɔ kpala talahi ni ti niɲ n-ti bia kam ka di bi doli o nyela doo bee paya, bal' sheli din nya o, adiini sheli o ni doli, paati bee o suhu yurilim yelisim sheli, o ni yi luy' sheli na, bee o dariza. Lala yelisimnima nɔ nyela di ni tu ni sokam sayi deei binsheyu zaɲ kpa bia kam polo ka gbibi o, dama bia kam mali Naawuni ni larigi o anfaani sheli.



Nahan nan lu n-zahim li

Di ti gan bia dahin sheli dama a bi mi nun yen yihi a dahiri sheli.

Naawuni m mi nun gbina piela pa nun zini taampiligim zuɣu. Di zuɣu, banmi ni bia kam mali o anfaani.

Bia yi be ka wula, di bi tu ni a boli o yoli. Dizuyu kundun yi mali o yelimangli nyin zan ti o ka o kpe o moyu ni.

Suhudoo mini suhugribo nmanila saa, di mirila sokam yirja.

Ti nu' bihi na zaa bi sayisi taba.

Bin' bieɣu tooi yiri bin' sun ni na ka bin' sun yiri bin' bieɣu ni na.

A yi yula so bia ka so gba naanyi yu a bia.

2. Bia suhuyurilm (Bieri suŋ zalikpana)

Zaligu 4 (1) ACRWC / Zaligu 2 Ghana Bihi Zalikpana



Gbunni Kahigibu

Lala zalikpani ŋɔ zaŋla bia maa mini o bieri' vielli yeltɔya lebi tuuli dini. Di kpaŋsirila ni kootu zaya ni nye sheli, daadam, tuma duu bee tuma du'sheŋa ni di kpaŋmaŋa din zaŋ jendi bia tu ni bi yeli yelimaŋli n – doli tuun' dini mini zaligu sheli din yen soŋ ti bia maa suhuyurilm. Ayi lihi lala soli ŋɔ zaŋ jendi bia kam zaŋ kpa be yuma mini be yuusim, nyela din yen bɔri zahimbu ni nimmohi. Din kuli kpa talahi nyela zaŋ jendi bia man yi yen gbaai yelli kam, banda di yi ti nye yelli jehi o suhu ni. Dinsaha, di tu ni bihi maa yelibora nya kpaŋsibu sahasheli kam ni di yaa ni du m paai shem.



Nahan nan lu n-zahim li

Bihi lari mini yiɣijem yeltɔɣa nyela Natitalilana manman ni zali sheli.

Di tu ni laamba gbaai gbaari sun ti bihi ka di sa leei kpam ni yelim ti ba soha biɣu ni.

Bihi yi yiini yila ka wari waa di nyela suhupiɛlli n-ti duniya.

Di bi tu ni ti lihi ziɛm bia fabila.

Naawuni bi nam daadam ni o vuhi, dinzuɣu yela yi paai wula, shee suɣilo.

Zanmi a man pa talima n yili bi'yoli yilli ti bia, ka tooi nya a dintoli gom.

Di bi tu ni ti zan ti bihi schabiɣuni yeltɔɣa lɛbi diɛma bee n diɛm.

3. Zaligu din kpaɲsiri bia yee (jilima zaɲ ti bia yeltɔya)

Zaligu 4 (2) ACRWC / Zaligu 11 Ghana Bihi Zalikpana



Gbunni Kahigibu

Bihi mali soli ni be di alizama. Bihi yuma yi pori ka wula, di tu ni ɲun kam nua be o gbubbu ni, wumdi kaɲkali sheli o ni mali ka di pala so n-wuhiri o bee m-muyisiri o. Di lahi tu ni tiri be hankaya jlima ni nimɔhi ka bi tam be Yuma ni hankaya ni lɛbigi shem. Di zuyu, di tu ni ti zaɲdi ba pahira, ti yi ti yen gbaai saawura be toontibo polo.



Nahan nan lu n-zahim li

Ti tima bihi bilim jilima dama dina n-wuhiri be sobieyu ni.

Wummi ti a bia ka ti bi niŋ yoli tiim.

Wumi bia yeli, ka di o daafani.

Bia pala yinyaa, wummila o ni bɔri sheli poi.

Kundun bi kumdi yungtusuyu yirin, o yi ti kum, o kpahirila o laamba zuɣu ni.

Bia yetɔɣa nyela Naawuni dini.

Yoomi a maɗa n-ti bia ka o sa lebi dindahin' sheli nira.

4. Zaligu din jendi nyevuli, di benibu ni toontibo

Zaligu 5 ACRWC / Zaligu 6 (2) Ghana Bihi Zalikpana



Gbunni Kahigibu

Be ni kuli dɔyi bia luhina saba sheli kuli mali wɔra, di kpala talahi ni o beni hali nti zooi ninɔ zay' kurili. Di zuɔ, di kpala talahi ni ti dihi o ka nyuhi o, ka yuli o alaafɛ zuɔ ni o biɛhigu shee (doo shee) ka lahi yuri o. Ti di doli bia maa nyɛla ninsala bee o pa. Hali yi yi tiɛha yi wuhiriya mi ni o pala ninsala (o yi nyɛ niyima), soli kani ni yi zayisi o bee n di o amaana be di ti yɛri ni yi ku o (n-sheegi o). Di yi bɔra din be ka wula, o laamba tu ni be yɔli o viɛnyɛla. Hali di yi zami ni gomnarnti nua pahi o yulibu ni, be m-bɔmi di soya. Di kpami ni gomnanti zan o nua pa bia kam zuɔ ka di bi doli o ni nyɛ so bee o ni yi sheli na.



Nahan nan lu n-zahim li

Doyiri surugu n-nye bileyu yili ka di kpa talahi ni ti gu ka tahi li ni jilima.

Bihi nmanila sanmarisi m-be sagbana ni.

Bihi n-nye ti shibiyuni.

Ti dunia toontibo bela bihi nuuni.

Wuntan yi puhira di tu ni di puhiri bahiri ti mini ti bihi zuu.

Cheli ti Wuni, ka suhu bo anfaani din ka nmali ka o ti ti a bia.

Nun mi sa ni da nuna n-dari di binchera.

Bia yi kani dan kani/ bia n-che ka dan beni.

Wubisiri sun yirila laamba sani na.

5. Zaligu Zan kpa bihi laamba mini dan zaa bihi wubisiri sun

Zaligu 20 mini 19 (1) ni 18 (1) ACRWC / Zaligu 5 Ghana Bihi
Zalikpana dibaa yɔbu (6)



Gbunni Kahigibu

Di tu ni ti kpaŋsi ka bia kam nya wubisibu din nye wubisir' sun (din kpaŋsiri bia, ka guri ka taɣiri o) o zileli ni. Yɛna n -nye luɣ' sheli bia ni nyari lala yelisim ŋɔ gari luɣilikam. Din zuɣu, bia n kani ka nira ni tooi woligi o ka che o laamba (ba ni ma) ka di pa bia maa suhuyurilim, naɣila lala niŋsim maa daliri nyela din yen gu ka tahi bia maa nyevuli. Bia laamba nyemma kalinsi bee be fara bieɣu ni, pala daliri ni di woligi bia maa ka che ba. Di kpa talahi pam ni gomnanti niŋ o ni yen niŋ shem ka bia laamba wubisi o vienyela, hali o yi ka niŋdili, ŋun boɗi soŋsim n-ti ba. Amaa, bia wubisibu nyela talahi n-zi bia laamba zuɣu, pa ni suhuyrilim. Di nyela bihi laamba tuma. Bia wubisibu dii pala ti dihi bia, yeli ba ka soli ba bee n-tahi ba shikuru bee m-bo baŋsim n-ti ba, amaa, ti tiri ba yurilim (nwuhi ba yurilim). Ti yi yen niŋ di sheli kam bia zuɣu, ti n-che ka bia maŋmaŋ suhuyurilim (pa zaɣ'bieɣu) ka ni soŋ o, m-be tooni ka ti doli.



Nahan nan lu n-zahim li

Bia nyela nan ku tam, a yi be o bier' sun.

Ti gubirimi yaari bia nan yen di kom, pa ni ti gubi galim o.

Bia nan nyela sokam bia (Nangban yini m-miri dam).

Bia kam nyela naa, din kpalim nyela o laamba dini.

Adiininima nyela din guri ta tahiri bihi, laamba mini ban pahi zileli ni gba bahi nin be dini.

Ti zanmi biehi sun n-wubisi bihi ka sa ti di di anfaani bieyuni.

Wubisimi bia ni yelimanji ka o sa ti nye yelimanjilana bieyuni.

A yi bori ni bia che kumsi, a cherimi ka o ban din be duyu ni.

Sara yi tiyila dundon ni ka naanyi yi sambani ni.

Bihi n-nye ban miri Naawuni ka o yurilim pa be zuyu

6. Talahi biɛhigu zalikpani din wuhiri ni sokam to ni o mali yuli ka nya tingbani maa bilichina (Doyim dabisili gban sabbu)

Zaligu 6 ACRWC / Zaligu 4 mini 6 (4) Ghana Bihi Zalikpana



Gbunni Kahigibu

Be yi kuli do bia, o laamba talahi tuma nye be bo yuli ti bia maa di ni nye o tuuli yuli ka chan ashibitinima sani n ti sabi yuli maa soɗ ka di woligi bia maa ka sokam mi o ni lala yuli o zileli maa ni. Yaha, bia maa ni lahi nya gban sheli ti ni booni duyir' dabisili gban la ka ɗo zuyu n-su o leei tingbani maa ni nira, ka ni tooi lahi mali o dintoli gbanbila hali ni gbanbila sheli ti ni booni passipooti la. Din saha, ɗo ni lahi tooi soɗ bia maa ka o lahi tooi nya daadam talahi biɛhigu zalikpana ɗan pahi maa zaa. Shehira, shikuru, alaafɛ biɛhigu, bee ganbu kalinsi amaa ka di gba leei mali di samyoo. Hali gba di lahi tooi soɗ gu lala bia maa. Di tu ni bia maa mi o laamba. Ni dama, somoa di zoɗi ka che o ba tiɗa biɛhigu yi be ka wula, o ku tooi zo ka che li.



Nahan nan lu n-zahim li

Ni a ni paai nim'sheli a ba nadaan ni ka a njubira.

Bia bi zandi o nuzaa tiriti o yija.

Nira ku tooi tayi o zuliya nayi la be danyi a niy zuliya sheli ni.

A zuliya kaya ni taada nya a haliya.

Noonbila yi kuli yiyiri ka bo? To, o banmi ni o kuli manila tija.

Noo kobiri n nye o.

Jensi tɔra bi nya baa.

Yinyaa yi kuli tibi kpan, banleei karasu.

Kpan bi yiyiri ka o bia chami tija.

Kundun ku tooi danyi bua.

Zaligu 11 ACRWC / Zaligu 8 (1) Ghana Bihi Zalikpana



Bia kam, liyirilana bee faralana tu ni di tooi ti o soli ka o chan shikuru. ɲo chan ti jendila bipuyɲsi mini bidibisi ni bihi ban mali dalinli be ningbuna yay'sheli ni. Di daanfaani zooya pam ni nira tooi bɔhim sabbu, karimbu ni laasabu malibu dama ɲo nima ni tooi sɔɲ bia ma aka o zani tuhi o maɲmaɲ biehiɲu nyevuya ni. Shikuru chanɲi lahi sɔɲdila bi aka o zani zaashe vielli ka baɲ o ni yen gbubi o biehiɲu vieyala zoori hali ti sayi daadam. Di zooya-pam ni di kpaɲsi bihi ka be chan shikuru n chan kantɲaka bɔhim tuma tumbu. Samli nyeli zaɲ ti tingbani ni ti bɔ tini booni sheli beesic shikuru la n ti bia kam ka samli ka di puuni. Shikuriti ni yan doli so'sheɲa n wubisi bihi maa chirichi wubisibu tu ni jilima ni ladabisi be dini n doli bia maa n doli bihi maa talahi biehiɲu zalikpana maa.



Nahan nan lu n-zahim li

Bangsim kobil'nyini bi nyuura.

Bia nun nua viela, nuni n samdi kpem dori.

Bi' gorigu kpem o ba.

Bia nuni nya wubisiri sun, n sa nya schabieyuni kpema.

Bia nun pili biehighu o tolitoli ku tooi be ka o kpee nun tuyi vuyu
nmaa.

Bia yi mali kari o wubisibu biehighu ni o nyala nun yen di biehighu
nasara nyevuya ni.

Bangsim yi bela hali china tingbani ni di tu ni bihi chan paai li.

Di bi tu ni daadam zan o gala zaa nin pie yini ni.

Be tchiri bia shikuru la ni o so leei andunia zaa toondana.

Be yi nyuhiri a mini woyira ka di bi sayira, becharimi ka nyuhri a mini
bihi.

Faralana bia yi chan shikuru di ni yihi o gari o yi be puuni.

Daa zalibu dali ka be booni daa maa yuli.

Gbuyinli ku tooi doyi bua.

Di wahala n-ti a bi aka tigbani maa sa teei a yela a ti kani.

Bia nun so n-doli ba'bila nun nyela nun yen zooi ni sayilo.

8. Bihi talahi biehighu zalikpani njan wuhiri ti zilelini yela, vuhim mini diema saha.

Zaligu 12 ACRWC / Zaligu 9 Ghana Bihi Zalikpana



Gbunni Kahigibu

Bia kam tu ni o tooi nyari vuhim ka nmeri pohim din ni tooi che ka o nyar' yapala. Bilim nyela diema saha yuma ka di mi pala yoli n nyeli bee zan zali ban mali yiko konko. Nira yi kperi ti zileli yelayela ni, ni ti kaya ni taada di tiriti wuhirila bihi ni be ban be zileli ni mini be yanima n yuni amaa ni ka pa ni di wuhi be ni nya sheba. Bihi yi bi kperiti be yuma saha diemanim, ni tooi zi ningbuna yay' sheli mini be suhu ni dori shega na ka di mali nuu nmebu jendi be daalaafee zuyu ni lebiginsim. Zileli ni yelayela vuhim saha ni diema saha nyela din kpa n jendi bihi ni di dahi m ba paai tariga ka che ka be lebi ninvuyu manja biehighu ni.



Nahan n̄an lu n-zahim li

Bihi tu ni b̄e n̄ɔ̄di binyera d̄in j̄endi bihi ka pa ni ninsarinsi.

Bihi nyarila yem kpantindaringa biɛhigu ni.

A yi bori ni a baɲ bihi bīerim t̄o nyini layim a mini ba luɣ'yini ka b̄e waligibu b̄e ko.

Di tum bihi barina dama b̄e suhiri na bi kpaɲ ka ni tooi nya yelli kam.

Nambozobo zaɲ ti bihi chaɲ ti n̄manila suhupielli zaɲ ti a daɲ mini ayanima.

Nyini n̄un zaɲ a nuu kpuyi bia zuɣusaa n̄manila a zaɲla a suhu kpuyi o ma.

Sahasheli yelikpema yi ti b̄e biɛhigu ni ka a ȳen nya ka kparibubila ma kpabiri o ka n̄a wuhiri suhudoo, gubu ni yurilim.

9. Bihi talahi biebigu zalikpani n̄an wuhirini di gu ka tayi mushiiba/muyisigu, ni zileli ni yelayela din nye barinanima nti pahi kaya ni taada yelsheya ni zan pa talima

Zaligu 15, 16, 21 ACRWC / Zaligu 12, 13, 14 Ghana Bihi Zalikpana



Gbunni Kahigibu

Bia n kani m-b̄ori wolinginsim, zan patalima ni muyisigu balibu kam, di nyela o yen zan o niŋ sheli, o hankali bee o dotali bee payatali. zilelini yelayela n̄an nye barinanima ni kaya ni taada yay' sheŋa di sheŋa n nye bia yi na p̄ra ka kuli doo zaa nyela muyisigu maa balshēŋa. Din pahi, so ku muyisi bia ni tum tuun sheli din yen dam o daalaafee zuŋu, shikuru chandi bee bia maa lebiginsim. Bihi zaa tu ni gu ba ka che lala yelli ŋo, di yi niŋ ka di bela o dan̄ni, o shikuru, o ya tingbani ni etc o laamba, o dan̄ puuni sheba, o yanimani be tingbani maa. Muyisigu balibu kam, zan pa talima ni gan̄bu ni tooi mali sahayayila yeliberi zan jendi bihi maa. Di sheŋa n nye o ningbuna yay' sheŋa ni tooi nya ninni, o yemgolinga, o kookali ni o biebigu niŋsim.



Nahan nan lu n-zahim li

A yi niŋ n̄nsim sheli a zileli ni ka di lu vieyela n ti bihi a ya tingbani,
yung a bi yen wum bia kumsi tiŋa maa ni.

Wuhimi bia wɔribali ka o zanli tuhi nyan o dimnima.

Zanmi chinchini pili bi a ka ŋɔ wuhiri ti gubu mini suhudoo.

Bihi yi wori waa golipieliga di wuhiribala yurilim ni taba hali ni
sɔhibieyu ni.

Diema diambu yim ko ni tooi yihi o kookali na.

Kuraya kuraya waa wabu wuhirila bihi ni be yum taba.

Zanmi chichini n pɔbi bi aka di tahi o ka o mali suhupielli.

Gumi ka tahi bia ka nyevuli.

Bia ŋmebu bi viella.

Nira ŋun kpabi bia miri ka o chani kɔyili lobbu ni.

Gumi bi aka che yeli ni kpebu.

PŌHIM ZUYU LAHABALI

Sol'sheli ti ni doli n-kahigi kundi ŋɔ din yɛn che ka ti kpɔŋsi baŋsim mini bihi jilima tibu zaŋ ti salo nyela pŏhim zuyu lahabali. Balan dimbɔŋɔ:



COMMUNITY RADIO FOR RURAL DEVELOPMENT - GUSHEGU

FM 94.7 MHZ

THE VOICE OF THE VOICELESS

Ban gbibi:

Pan African Organisation for Research and Protection of Violence on Women and Children (PAORP-VWC)

Ban sɔŋsi ka di nya nasara n-nye:

Kinderrechte Afrika e. V. (KiRA) and German Federal Ministry for Economic Cooperation and Development (BMZ)

Tuma Taachi:

Ban be tikpɔŋsi yee zaligu kpansibu

BAN VIHI KUNDU ŊO

Pan African Organisation for Research and Protection of Violence on Women and Children (PAORP-VWC)

P.O. Box TL 2153 Tamale
Northern Region/Ghana
+233 5433 05470
paorp.vwc@gmail.com
www.pan-african-paorp.org

Kinderrechte Afrika e. V. (KiRA)

Schillerstraße 16
D-77933 Lahr/Germany
+49 7821 38855
info@kira-international.org
www.kira-international.org

ZAID KPA LIXIRI DIBU POLO

German Federal Ministry for Economic Cooperation and Development
(BMZ)

Kundi ŋo nambu nyɛla PAORP-VWC mini KiRA ka so ku tooi deɛ li German
Federal Ministry for Economic Cooperation and Development nima sani.

© PAORP-VWC/KiRA, 2022



BAN VIHI KUNDU Nɔ

Pan African Organisation for Research and Protection of Violence on Women and Children (PAORP-VWC)

P.O. Box TL 2153 Tamale
Northern Region/Ghana
+233 5433 05470
paorp.vwc@gmail.com
www.pan-african-paorp.org

Kinderrechte Afrika e. V. (KiRA)

Schillerstraße 16
D-77933 Lahr/Germany
+49 7821 38855
info@kira-international.org
www.kira-international.org

ƵAƵ KPA LIXIRI DIBU POLO

German Federal Ministry for Economic Cooperation and Development (BMZ)

Kundi nɔ nambu nyela PAORP-VWC mini KiRA ka so ku tooi deei li German Federal Ministry for Economic Cooperation and Development nima sani.

© PAORP-VWC/KiRA, 2022

